

УДК 339.9:338.439

ПРОДОВОЛЬЧИЙ СЕКТОР УКРАЇНИ В СВІТОВОМУ ВИМІРІ

*М.П. Сичевський, д. е. н., професор,
академік НААН,
директор Інституту продовольчих ресурсів НААН
Л.В. Дейнеко, д. е. н., професор,
завідувач відділом промислової політики
ДП «Інститут економіки та прогнозування НАНУ»*

В статті висвітлено зміст глобальних цілей, які необхідно узгоджувати з завданнями розвитку вітчизняного продовольчого сектору; оцінено масштаби та напрями впливу продовольчого сектору на світову торгівлю продовольством, зокрема здійснено порівняльний аналіз показників, що характеризують експорт продовольства в порівнянні зі світовим рівнем та відповідними показниками країн, які є сусідами та найближчими конкурентами України на світовому продовольчому ринку; досліджено ризики та можливості для розвитку продовольчого сектору країни, пов'язані з торговельною лібералізацією.

***Ключові слова:** продовольчий сектор, ринок продовольства, сталий розвиток, світова торгівля, економічна інтеграція, продовольча безпека, лібералізація торгівлі*

FOOD SECTOR OF UKRAINE IN THE WORLD MEASUREMENT

*M.P. Sychevskiy, D-r of Sciences, Economics,
Professor, Academician of NAAS,
Director of the Institute of Food Resources of NAAS,
L.V. Deineko, D-r of Sciences, Economics, Professor,
Head of the Industrial Policy Department
State Enterprise "Institute of Economics and Forecasting of NASU"*

The content of the global development goals that are important to the development of the Ukrainian food sector is highlighted. The scale of the food sector's influence on the world food trade, as well as the ways of such influence, is assessed. In particular, several export indicators of Ukraine are compared to the relevant world indicators, as well as to the neighboring competing countries. Risks and possibilities for the food sector's development that are connected to the trade liberalization are determined.

***Keywords:** food sector, food market, sustainable development, world trade, economic integration, food security, trade liberalization*

Останні роки характеризуються значними успіхами України в царині міжнародної економічної інтеграції, серед яких набуття чинності Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, підписання важливих двосторонніх угод про вільну торгівлю. Це супроводжується динамічними змінами в географічній, а також товарній структурі вітчизняного експорту, де за обсягами та темпами зростання на лідируючі позиції вийшов експорт продовольства. Разом з тим, посилюється вплив світового продовольчого ринку та правил міжнародної торгівлі на продовольчий сектор країни, відкриваючи нові можливості для його розвитку та ставлячи перед ним нові виклики.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Проблема впливу глобалізаційних процесів на виробництво продовольства та продовольчу безпеку присвячені праці О.Г. Білоруса, П.Т. Каблука, В.І. Власова [1;2;3]. Питання впливу інтеграційних процесів

та торговельних угод на аграрний сектор та продовольчий ринок, а також можливості та ризики зовнішньої торгівлі продовольчими товарами висвітлені в роботах О.М. Бородіної, Т.О. Остапко, С.М. Кваші [4;5;6] та інших дослідників.

Мета статті – висвітлити зміст глобальних цілей, які необхідно узгоджувати з завданнями розвитку вітчизняного продовольчого сектору, оцінити масштаби та напрями його впливу на світову торгівлю продовольством, а також дослідити ризики та можливості для розвитку продовольчого сектору країни, пов'язані з торгівельною лібералізацією.

За прогнозами ФАО у 2050 році потрібно буде нагодувати 9 млрд населення, глобальний попит на харчові продукти на цей час має збільшитися принаймні на 60 відсотків від рівня 2016 року, тоді як останні доступні дані свідчать, що у 2014-2016 рр. близько 795 млн осіб, або кожен дев'ятий в світі, страждав від голоду. Разом з тим, швидке демографічне зростання та урбанізація породжують все більшу потребу в продовольстві, а кліматичні зміни – створюють численні загрози для виробників харчових продуктів (загальне підвищення добової температури, підвищена її мінливість, зміни рівнів і частоти опадів, збільшення частоти сухих періодів і засух, зростання інтенсивності екстремальних погодних умов, підвищення рівня моря та засолення, скорочення запасів орних земель і прісної води) [7; 8].

Слід зазначити, що світова спільнота досягла певних успіхів у вирішенні проблем продовольчої безпеки завдяки наявності узгодженої стратегії, чітко визначених цілей та моніторингу їх досягнення. Так, у 2000 р. світовими лідерами була прийнята Декларація Тисячоліття (Millennium Declaration) і викладені Цілі Тисячоліття щодо розвитку (Millennium Development Goals), де першою ціллю було визначено скорочення вдвічі голоду та крайньої бідності до кінця 2015 року. За цей період 72 країнам вдалося досягнути поставленої мети, при цьому 12-м з цих країн вдалося скоротити чисельність хронічно недоїдаючих до рівня менше 5%, тобто до рівня розвинених країн [7].

Основними чинниками, що забезпечували прогрес в досягненні зазначеної цілі фахівці називають [7; 8; 9; 10]:

- економічне зростання, яке не обмежується лише економічним піднесенням, а сприяє справедливому доступу до харчових продуктів, активів і ресурсів, особливо для бідних верств населення;

- зростання продуктивності сільського господарства (при цьому наголошується на ключовій ролі сімейного фермерства та дрібнотоварного сільського господарювання в зниженні злиднів і голоду. З огляду на те, що за даними ОСЕС, 78% бідних в світі в значній мірі залежать від сільського господарства не тільки як постачальника продовольства, а й як засобу їхнього існування – зростанню продуктивності сільського господарства і доходів надається особливе значення);

- міжнародну торгівлю (оскільки державні політики щодо експорту та імпорту продовольства сприяють вирівнюванню цін, впливають на заробітну плату і доходи на внутрішньому ринку та полегшують доступ до харчових продуктів для бідних верств населення);

- заходи соціального захисту, які стали важливим інструментом в боротьбі з голодом (це, зокрема: надання умовної або безумовної грошової допомоги; програми, спрямовані на сприяння забезпеченню продовольчої безпеки, в т.ч. через системи розподілу харчових продуктів; поліпшення життя і засобів для існування для бідних верств населення шляхом полегшення доступу до виробничих ресурсів).

З 1 січня 2016 року вступили в силу нові 17 цілей, визначені Організацією Об'єднаних Націй в царині сталого розвитку. Кожна з цих цілей має свій блок завдань, що сприяють досягненню основної мети (всього 169). Загалом вони розраховані до 2030 року, але для деяких визначено і коротший термін.

Щодо проблеми забезпечення продовольством, то найбільшу вагу має друга мета – подолати голод, досягти продовольчої безпеки і поліпшити харчування. Водночас, досягнення цієї цілі тісно пов'язане з іншими, зокрема тими, що стосуються подоланням

бідності, зростання продуктивності і доходів, забезпечення стійкості та сталості, підтримки біорізноманіття, зростання інвестицій, розвитку торгівлі і товарних ринків.

В OECD-FAO AGRICULTURAL OUTLOOK 2016-2025 виокремлено зв'язок 15-ти цілей розвитку (з 17-ти) з аграрним виробництвом і продовольчим забезпеченням [8]:

1. Викорінення бідності. Ця мета включає завдання щодо викорінення крайньої бідності (доходи менше 1,25 доларів США в день) і щонайменше 50% скорочення бідності до 2030 року й має важливе значення для забезпечення продовольством, з огляду на збільшення завдяки цьому його економічної доступності та підвищення доходності виробництва.

2. Нульовий рівень голоду. Охоплює численні релевантні цілі, включаючи припинення голоду та недоїдання, подвоєння продуктивності аграрного сектору та доходів малих виробників продовольства; передбачає корекцію обмежень у міжнародній торгівлі; підвищення інвестицій у аграрні дослідження, розширення послуг та технологій, імплементацію сталих систем та практик виробництва продовольчих товарів до 2030 р.

3. Гарне здоров'я та благополуччя. Включає у себе зменшення смертей та хвороб від небезпечних хімікатів, забруднення і зараження повітря, води та землі. Актуальне для промислового виробництва з огляду на використання агрохімікатів та натурального живлення рослин.

4. Якісна освіта. Навчання у сфері аграрного виробництва та розвитку, що може дозволити фермерам та іншим сільгоспвиробникам запровадити сталі, з точки зору навколишнього середовища, фермерські практики та збільшити свою конкурентоздатність.

5. Гендерна рівність. Передбачає виключення гендерної дискримінації, у тому числі у володінні землею. Зменшення сучасного розриву між фермерами жіночої та чоловічої статі у країнах, що розвиваються, може збільшити аграрне виробництво цих країн на 2,5-4%, тим самим зменшивши світовий голод на 12-17%.

6. Чиста вода та санітарія. Відноситься до ефективного використання води у аграрному виробництві, покращення її якості через зменшення забруднень та захист екосистем, пов'язаних з водою. Фермерство використовує майже 70% води від загального споживання і певною мірою забруднює її через потрапляння добрив, пестицидів та інших забруднювачів.

7. Доступна та чиста енергія. Включає цілі зі значного підвищення відновлюваної енергії та подвоєння світової енергоефективності до 2030 року. Відноситься до ефективності використання енергетики та біоенергетики.

8. Гідна робота та економічне зростання. Включає релевантні цілі зі сталого економічного розвитку, підвищення ефективності використання ресурсів та доступу до фінансових послуг і страхування.

9. Промисловість, інновації та інфраструктура. Адекватні до аграрного сектору цілі включають розвиток стабільної та стійкої інфраструктури, забезпечення доступу малих та середніх підприємств до фінансових послуг та їх інтеграцію у цінові ланцюги, а також заохочення інновацій.

10. Зменшення нерівності. Це завдання корелює з Ціллю 1 і передбачає досягнення до 2030 р. стабільне підвищення доходів 40% населення з низькими доходами, темпами вищими ніж в середньому по країні.

11. Відповідальне виробництво та системи споживання. Включає зменшення втрат продовольства, мінімізацію відходів виробництва, ефективне використання природних ресурсів, екологічний менеджмент хімікатів та відходів, зменшення субсидій на використання палива з викопних джерел, 10-річний фреймворк щодо стабільного виробництва та споживання.

12. Дії у сфері клімату. Вони націлені на захист від ризиків, пов'язаних із зміною клімату й передбачають до 2020 р. щорічну мобілізацію 100 млрд дол., які

спрямовуватимуться в агросектор країн, що розвиваються для усунення наслідків впливу кліматичних змін.

13. Життя під водою. Включає завдання з недопущення та значного зменшення до 2025 року забруднення морів, зокрема добривами та іншими шкідливими речовинами; ефективне регулювання рибальства для забезпечення його стабільного розвитку; заборону окремих субсидій у сфері рибальства до 2020 року.

14. Життя на землі. Ця ціль спрямована на збереження та раціональне використання екосистем прісної води до 2020, боротьбу за відновлення виснаженої землі до 2030, а також недопущення зменшення біорізноманіття. Оскільки фермерство є формою діяльності людини, що займає більшу частину земель у багатьох країнах, сільське господарство не лише значно впливає на біорізноманіття, але й залежить від нього.

15. Партнерство для досягнення цілей. Включає цілі, пов'язані з агросектором у сфері міжнародної торгівлі, включаючи просування відкритої, недискримінаційної та рівноправної торговельної системи та завершення Дохійського раунду переговорів СОТ.

Враховуючи активізацію інтеграційних процесів України в світовий продовольчий простір та амбітні бажання посісти в ньому місце, яке відповідало б наявному потенціалу, наша держава має узгоджувати відповідні політичні кроки з зазначеними цілями і завданнями.

Протягом останніх років були здійснені помітні кроки в зміцненні позицій України на світовому ринку продовольства, нарощуванні обсягів, товарній та географічній диверсифікації експорту. Україна на сьогодні входить до десятки лідерів в світі з виробництва та експорту ряду продовольчих товарів. Так, за результатами 2015/2016 маркетингового року Україна посідала: перше місце в світі за обсягами виробництва соняшникової олії та її експорту; друге – за експортом зерна та горіхів; третє – за виробництвом і експортом ячменю та ріпаку; четверте – за експортом кукурудзи, виробництвом меду та горіхів; п'яте за експортом пшениці; сьоме – за виробництвом кукурудзи, пшениці та експортом сої; восьме – за виробництвом та експортом курятини.

Як видно з даних, наведених на рис. 1 порівняльні переваги України в експорті продовольства відносно світового рівня мають досить стійку тенденцію до зростання. За період з 2000 до 2014 р. їх рівень зріс майже втричі. При цьому за даним показником Україна випереджає країни, що є найближчими сусідами й конкурентами, а саме Польщу, Росію та Білорусь, і це випередження також має тенденцію до зростання.

Що стосується динаміки частки експорту продовольства в структурі експорту України, то починаючи з 2011 р. вона зростала (рис. 2), а за результатами 2016 р. частка продукції АПК та харчової промисловості в структурі вітчизняного експорту досягла 42%, при цьому абсолютне значення цього показника також мало тенденцію до невеликого зростання, хоча і лишалося в межах 7-8%.

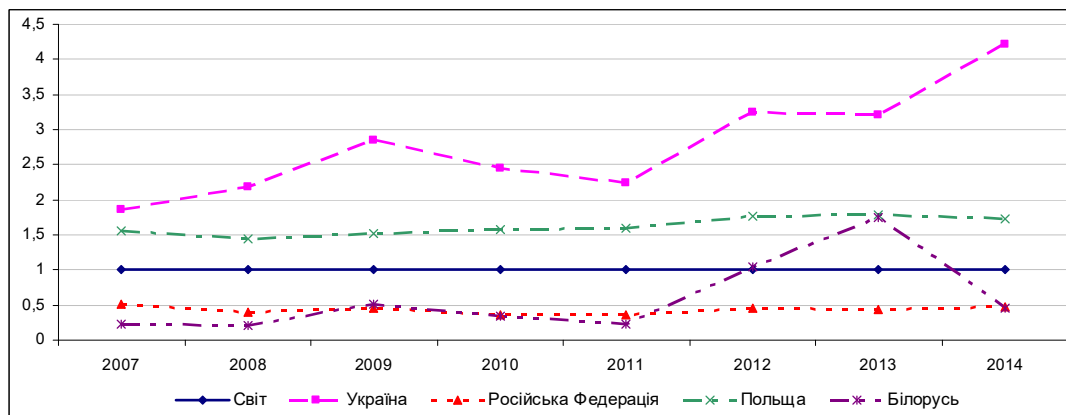

Рис. 1. Порівняльні конкурентні переваги в експорті продовольства України та окремих країн світу (світ=1) [11]

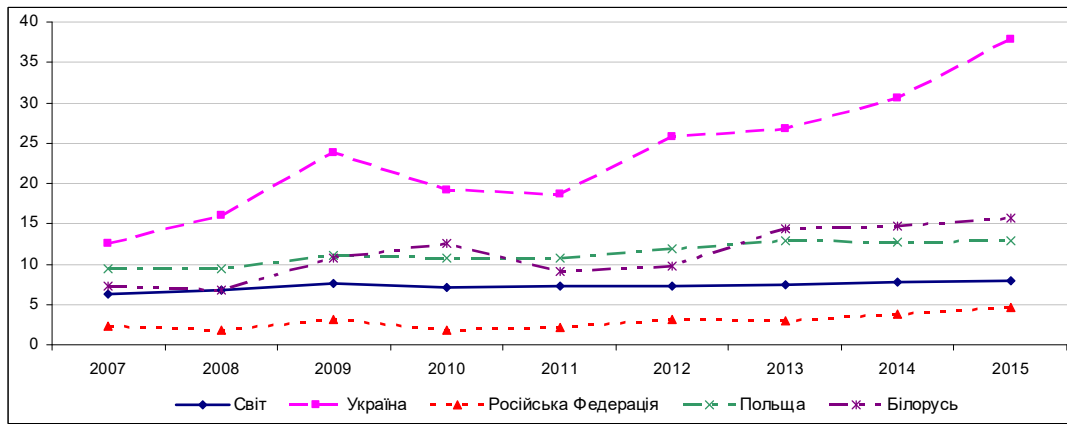

Рис. 2. Частка продовольства у структурі експорту в Україні, у світі в цілому та по деяких країнах [11]

Водночас дані рис. 2 та 3 демонструють певні тривожні факти. Так, волатильність динаміки експорту продовольства України є досить високою, що враховуючи питому вагу продовольчого експорту в вітчизняному експорті, свідчить про наявність потенційних загроз не тільки національній продовольчій системі, а й національній безпеці в цілому. При цьому, без застосування запобіжних заходів ці загрози тільки посилюватимуться при подальшому зростанні його частки в структурі експорту країни. Також на рис. 3 спостерігаємо, починаючи з 2013 р., відставання в обсягах експорту продовольства від Російської Федерації.

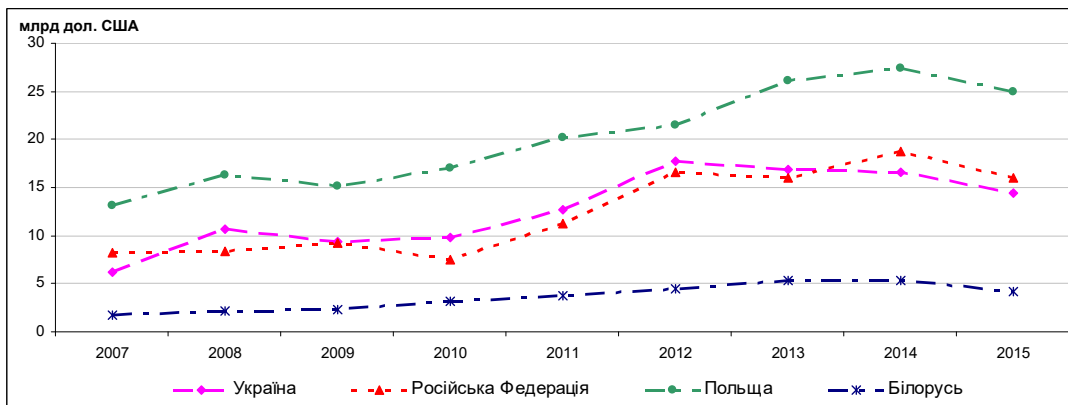

Рис. 3. Динаміка обсягів експорту продовольства України та деяких країн світу [11]

Дослідження за даними Світового банку [11] показали, що високі показники порівняльних переваг України в експорті продовольства забезпечуються головним чином за рахунок рослинництва, тобто сировинної складової продовольчого експорту, тоді як показник порівняльних переваг в експорті переробленої продукції значно нижчий (8,5 проти 1,8 у 2015 р.). Що ж до експорту продукції тваринництва, то після 2005 року позиції були фактично втрачені, однак в 2015 р. бачимо слабку тенденцію до їх відновлення, хоча показник порівняльних переваг лишився від'ємним (-0,75).

З даних табл. 1 також видно, що хоча обсяги експорту продовольства України зросли майже в 11 разів, тоді як світовий показник зріс за зазначений період лише в 2,8 раза, частка України в світовому експорті залишається низькою і на сьогодні ледь перевищує 1%.

Експорт продукції АПК та харчової промисловості в Україні та світі, млн. дол. США

Товари	Україна		Світ		Частка України в світі, %	
	2000	2015	2000	2015	2000	2015
Рослинна продукція	608,0	11288,1	163831,4	504646,7	0,37	2,24
Тваринна продукція	366,3	821,3	130242,0	308089,4	0,28	0,27
Харчові продукти	403,1	2468,4	193061,9	508337,5	0,21	0,49
Продовольство	1338,8	14435,4	463617,3	1260805,0	0,29	1,14

Джерело: Світовий банк [11]

То ж, маємо визнати, що Україна на даний час не спроможна відчутно впливати на ситуацію на світовому продовольчому ринку, де на поточний період і на перспективу до 2025 р. (рис. 4) прогнозується висока концентрація експорту основних продовольчих товарів, коли на ТОП-5 країн експортерів (в жодну з них Україна не входить) припадає 70-95%, а по деяким товарам – 40% лише на одну країну виробника, як то вершкове масло – Нова Зеландія, м'ясо овець – Австралія, цукор і соєві боби – Бразилія, коренеплоди – Таїланд та ін., що є одним з чинників, які роблять продовольчий ринок вразливим до різного роду шоків: виробничих, політичних, кліматичних тощо. Однак посилення позицій України на світовому ринку могло б зробити продовольчий ринок більш диверсифікованим і таким чином сприяти його стабілізації.

Також, слід зазначити, що Україна, хоча і має за статистикою ФАО, менше 5% голодуючого населення, що відповідає рівню розвинених країн світу, та виробляє значні обсяги продовольства, це не знімає актуальності проблем продовольчого забезпечення і продовольчої безпеки для самої країни. В Україні сьогодні значна кількість населення витрачає на харчування більше половини свого доходу, структура харчування не є раціональною, загострюється проблема сировинного забезпечення переробних підприємств, погіршується стан природно-ресурсного потенціалу продовольчого комплексу, потребує вдосконалення система контролю за якістю та безпечністю продукції та ін. Поряд з цим, нарощування Україною експорту продовольства разом із все більшою відкритістю національного ринку для його імпорту не може не позначитись на стані внутрішнього ринку продовольства і ситуації з продовольчим забезпеченням. Тому важливо дослідити вплив цих процесів на різні аспекти розвитку продовольчої системи країни, передбачити можливі наслідки цих процесів для максимізації позитивних ефектів і мінімізації чи запобігання негативним впливам.

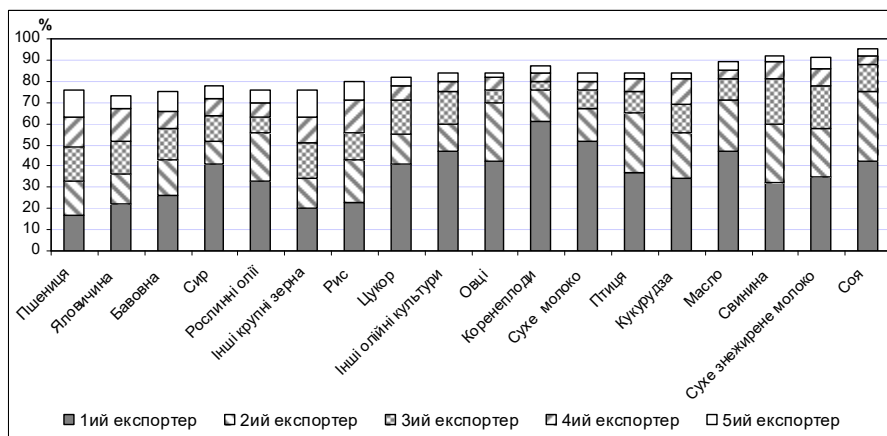

Рис. 4. Частка експорту ТОП-5 експортерів у 2025 році за видом товару [2]

Взагалі вплив міжнародної торгівлі та наслідки її лібералізації для продовольчої безпеки та продовольчого суверенітету країн є тим питанням, яке постійно піднімається при обговоренні правил міжнародної торгівлі в рамках СОТ, що має вирішуватись поряд з постійною дилемою між підтримкою високих цін, щоб допомогти виробництву продовольчих товарів, і потребою зниження ціни, щоб сприяти доступу до продовольства споживачам з низьким рівнем доходу. То ж, нижче наведемо перелік можливих позитивних і негативних ефектів, які згадуються найчастіше, зазначивши, що майже всі вони в тій чи іншій мірі можуть проявити себе і щодо продовольчої системи України [9; 12].

Можливі позитивні ефекти:

- макроекономічні вигоди від відкритої торгівлі, на кшталт росту експорту та притоку прямих іноземних інвестицій, підтримки росту зайнятості, що, у свою чергу, підвищує доходи тощо;
- завдяки розширенню можливостей для експорту в конкурентних на світовому ринку секторах можна прогнозувати підвищення доходів;
- необхідність застосування міжнародних стандартів експортерами та розвитку національної системи контролю сприятиме зростанню якості та безпечності продовольства;
- лібералізація торгівлі підвищує імпорт та збільшує кількість і спектр доступного продовольства;
- ширший спектр доступних харчових продуктів задовольнятиме різні уподобання й смаки та забезпечуватиме більш збалансований раціон харчування;
- збільшення конкуренції через зростання імпорту може спонукати до підвищення ефективності і продуктивності виробництва, зокрема через збільшення інвестування, впровадження інноваційних технологій, наукові розробки;
- зі зменшенням захисних заходів для країн – імпортерів продовольства, ціни на продовольство зазвичай знижуються;
- імпорт зменшує сезонний ефект на доступність продовольства та споживчі ціни.

Можливі негативні ефекти:

- для країн-великих експортерів продовольства, вищі ціни на міжнародних ринках можуть зменшити доступність для внутрішнього ринку тих товарів, які вироблятимуться на експорт;
- для країн-великих експортерів продовольства, внутрішні ціни на експортовані продукти можуть підвищитися;
- орієнтація експорту сировини може призвести до більш інтенсивного використання і виснаження землі та інших ресурсів;
- за низької конкурентоспроможності при зростанні імпорту національні виробники скорочуватимуть виробництво, зменшуючи внутрішню пропозицію, що може призвести до негативних мультиплікаційних ефектів в агропродовольчій сфері;
- сектори на більш ранніх стадіях розвитку можуть стати більш вразливими до цінових шоків та імпортних хвиль;
- зайнятість та доходи у чутливих, конкуруючих з імпортом галузях, можуть знизитися;
- залежність від імпортованого продовольства пов'язують з підвищенням споживання дешевих висококалорійних і малопоживних харчових продуктів;
- для країн-великих імпортерів, так само як і для країн зі значною питомою вагою експорту лібералізація торгівлі зменшує простір маневрування для боротьби з шоками.

Таким чином, можемо бачити, що торгівля як така не є загрозою, ані панацеєю для розвитку продовольчого сектору країни, а відповідь на питання, як позначиться розвиток міжнародної торгівлі на стані продовольчого забезпечення і продовольчої безпеки в Україні, залежить від того, наскільки ретельно будуть оцінені можливості та ризики,

пов'язані з відкритістю торгівлі і наскільки ефективно буде вибудований механізм їх використання чи реагування на них.

В цьому контексті важливо звернути увагу на те, що хоча Україна вступила до СОТ ще майже дев'ять років тому, набір інструментів торговельної політики, які використовує наша країна для захисту власних інтересів, залишається досить вузьким, а її участь у формуванні правил торгівлі є мало помітною. Це проявляється, зокрема в тому, що рівень тарифного захисту внутрішнього продовольчого ринку в Україні майже вдвічі нижчий, ніж середньосвітовий (рис. 5), хоча варто відмітити, що у 2015 р. середня ефективна тарифна ставка на імпорт продовольства в Україні була вищою, ніж аналогічний показник по Російській Федерації та Білорусі (7,29; 5,16 та 6,64 відповідно).

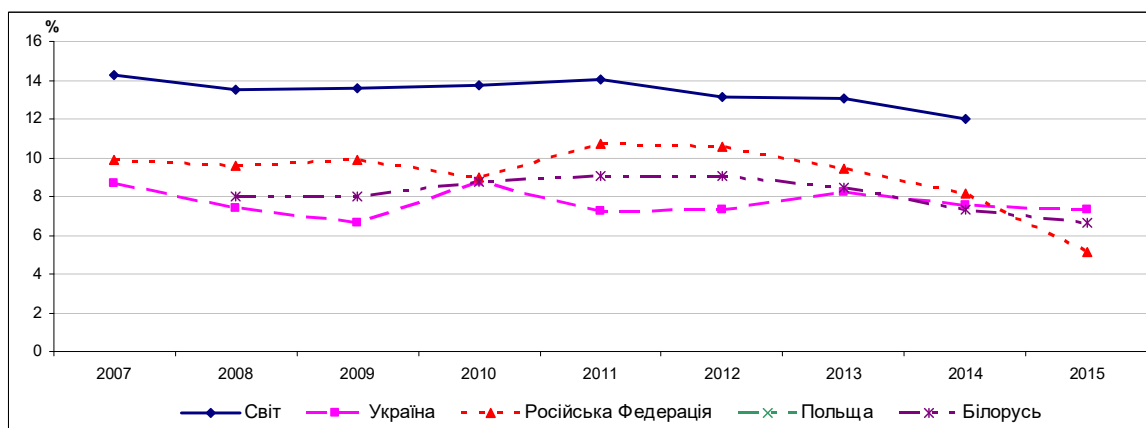

Рис. 5. Середня ефективна тарифна ставка на імпорт продовольства в світі, Україні, Російській Федерації та Білорусі [11]

В якості позитивного прикладу відстоювання інтересів слід навести приклад Індії та ряду інших країн, дії яких позначились на позиції країн що розвиваються в світовій торгівлі продовольством. Ці країни (так звана Група 33, що об'єднує країни з швидкозростаючою економікою) запропонували на дев'ятій Міністерській конференції на Балі встановити, що закупівля запасів зерна країнами, що розвиваються з метою підтримки виробників, які мають низький дохід або які відчувають нестачу ресурсів, не повинна враховуватися в загальній величині внутрішньої підтримки. Водночас, розвинені країни, в першу чергу США, Канада та ЄС, наполягали на тому, що закупівля урядом запасів продовольства у селян за цінами вище світових стимулює фермерів виробляти більше, ніж необхідно, що спотворює ціни на світовому ринку і негативно впливає на міжнародну торгівлю, тому такі заходи підтримки не повинні перевищувати встановленого 10%-го порогового значення, в іншому випадку, є підстави для звернення до Органу з врегулювання суперечок СОТ з позовом проти країни, яка порушила свої зобов'язання. Завдяки аргументованій і наполегливій позиції Індії, питання було вирішено на користь країн, що розвиваються. Рішення 9 Міністерської конференції дозволяє цим країнам за певних умов перевищувати свої зобов'язання щодо заходів внутрішньої підтримки, що належать до «жовтого кошика», в порушення Угоди про сільське господарство. У проекті підсумкової декларації говориться, що сторони домовилися продовжити переговори з питання продовольчої безпеки і остаточно прийняти рішення на 11-й Міністерській конференції СОТ у грудні 2017. У цей період члени СОТ утримаються від подачі позовів щодо країн, що розвиваються, які надають таку підтримку. Ухвалення Балійського пакету вважається найзначнішою угодою з часів заснування СОТ. Без сумніву, успішне відстоювання своїх позицій додає країнам, що розвиваються, більше впевненості в подальших переговорах в рамках СОТ.

Висновки

Таким чином, успішна роль України в забезпеченні світової продовольчої безпеки вимагає крім дієвих заходів стимулювання експорту товарів з більш високим ступенем переробки, в чому вже досягнуті певні успіхи, формування і ефективного використання інструментів та механізмів для реагування на наявні виклики, на основі чітко визначених і узгоджених зі світовими підходами стратегічних цілей, а також врахування цих цілей при формуванні національної аграрної, торговельної та інших релевантних політик. Посилення позицій України на світовому продовольчому ринку та поліпшення продовольчого забезпечення, також вимагає врахування впливу правил міжнародної торгівлі на стан та функціонування національної продовольчої системи з метою мінімізації ризиків та максимізації позитивних ефектів та більш активної позиції України у відстоюванні національних інтересів на міжнародних площадках.

Література

1. Білорус О.Г. Глобальна продовольча безпека. Монографія/ [О.Г.Білорус, М.В.Зубець, П.Т.Саблук, В.І. Власов]. –К.: ННЦ «ІАЕ», – 2009. – 486 с.
2. Саблук П.Т. Глобалізація і продовольство. Монографія / [П.Т. Саблук, О.Г.Білорус, В.І. Власов].-К.: ННЦ «ІАЕ», 2009. – 486 с.
3. Власов В.І. Глобальна продовольча проблема. Монографія / В.І.Власов. –К.: Інститут аграрної економіки, – 2001. –506 с.
4. Бородіна О.М. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції. Монографія /О.М.Бородіна. – Ужгород: ІВА, – 2006. – 496.
5. Осташко Т.О. Ринки сільськогосподарських товарів під впливом очікуваних змін торговельних режимів /Т.О. Осташко // Економіка і прогнозування. –2013. –№3. – С. 105-115.
6. Кваша С.М. Експорт та імпорт продукції аграрного сектору України: стан і тенденції / [С.М. Кваша, В.І. Власов, Н.В. Кривенко. – К.: Інститут аграрної економіки, 2013. – 82 с.
7. The State of Food Insecurity in the World Meeting the 2015 international hunger targets: taking stock of uneven progress <http://www.fao.org/3/a-i4646e.pdf>.
8. Fan, Shenggen. May 2016. A new global food system for achieving the Sustainable Development Goals <http://e15initiative.org/blogs/new-global-food-system-achieving-sustainable-development-goals/>.
9. OECD/FAO (2016), OECD-FAO Agricultural Outlook 2016-2025, OECD Publishing, Paris. http://dx.doi.org/10.1787/agr_outlook-2016-en.
10. Meléndez-Ortiz, Ricardo. April 22, 2016. Food security and nutrition in the 2016 globalized economy <https://www.ifpri.org/blog/food-security-and-nutrition-2016-globalized-economy>.
11. WITS. 2016. World Integrated Trade Solution. Washington, DC: World Bank. <http://wits.worldbank.org/default.aspx>.
12. Diaz-Bonilla, Eugenio. December 2013. Agricultural Trade and Food Security: Some Thoughts about a Continuous Debate <http://e15initiative.org/publications/agricultural-trade-and-food-security-some-thoughts-about-a-continuous-debate>.